

alimara

COL·LECCIÓ «IMAS»

Innovació i Metodologia en Afers Socials

Núm. 60. Gener 2019

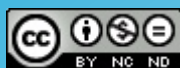
ISSN: 2659-5273

Exclusió i Sensellarisme. Un fenomen global

Patricia Gómez Gómez

Sotsdirectora de Projectes Tàctics

RAIS FUNDACIÓ



Resum

Al llarg d'aquest article desgranarem els fenòmens i situacions que porten a l'exclusió, la pobresa i la consegüent pèrdua de drets socials, i també al sensellarisme. El sensellarisme es configura com un fenomen globalitzat i creixent, fruit dels diversos sistemes socials, econòmics i polítics, que aboquen els éssers humans a processos de desigualtat extrema i manca d'accés als drets bàsics recollits en totes les constitucions i textos legals vertebradors del dret a nivell mundial: el dret a la salut, l'ocupació, la seguretat i, també, l'habitatge.

Paraules clau

Sensellarisme, drets socials, *Housing First*, exclusió.

El fenomen del sensellarisme. Conceptualització

A Espanya hi ha 31.000 persones que pateixen sensellarisme. El sensellarisme no és mai una elecció personal i ni tan sols un camí de males decisions individuals. Més enllà de les condicions particulars de cada persona que viu al carrer, aquest fenomen, present en totes les societats avançades, fa referència a factors estructurals (socials, econòmics i polítics) que determinen les circumstàncies per les quals una persona acaba vivint al carrer: les dificultats d'accés a l'habitatge, el mercat laboral actual, l'accés desigual al sistema de salut i la ruptura de relacions d'ajuda que promou el món dels nostres dies. Aquests factors són més responsables que hi hagi persones vivint de manera estable en els carrers que qualsevol conducta individual equivocada. L'habitatge digne i adequat és un dret constitucional i, per tant, la seva garantia és responsabilitat de l'Estat. El desenvolupament de les polítiques públiques necessàries per a l'eradicació del sensellarisme hauria de tenir com a objectiu la transformació del sistema actual d'atenció a les persones sense llar: cal deixar d'abordar el problema de les persones que porten anys vivint al carrer com si fossin situacions d'emergència. No ho són. El fenomen del sensellarisme és, fonamentalment, un problema d'accés a l'habitatge. Les persones afectades acumulen problemes d'accés al sistema sanitari i als serveis d'ocupació. És sorprenent que la tasca de lluitar contra el sensellarisme recaigui únicament sobre els serveis socials, contínuament desbordats.

Tres elements s'han d'incloure en el concepte i la definició d'aquest fenomen:

- L'heterogeneïtat de la població que el pateix: en els darrers anys s'ha modificat molt el perfil, incrementant notablement la diversificació de característiques. És a dir, el perfil és canviant i divers.
- La ruptura de vincles: la pèrdua de xarxes socials i familiars.
- La supressió de drets socials, econòmics i polítics: el fenomen comporta una vulneració profunda i continuada dels drets humans.

El problema del sensellarisme està estretament relacionat amb la manca d'allotjament, és a dir, amb l'exclusió residencial. La necessitat i el dret a l'allotjament digne és un element central per prevenir el problema i promoure la inserció social de les persones que ho pateixen. Com a forma més extrema de l'exclusió social, el sensellarisme és un fenomen complex i multifactorial, en el qual convergeixen múltiples causes, i per això exigeix una mirada polièdrica sobre la realitat social que el conforma.

Com veiem en el següent esquema, ens trobem amb diferents factors exclusògens que poden ser el medi per a la vulnerabilitat i el sensellarisme:

Esquema 1. Factors exclusògens del sensellarisme¹

LABORAL	CONSUM RENDA	EDUCACIÓ /FORMACIÓ
<ul style="list-style-type: none"> - Desocupació - Subocupació - Precarietat o impossibilitat d'accés al mercat de treball 	<ul style="list-style-type: none"> - Manca total o parcial de recursos econòmics - Precarietat protecció social - Sense protecció social 	<ul style="list-style-type: none"> -Analfabetisme -Desescolarització -Barrera lingüística
POLÍTICA	HABITATGE	SALUT
<ul style="list-style-type: none"> -Discriminació -No participació política/social -Incapacitat de participació en decisions col·lectives 	<ul style="list-style-type: none"> -Accés precari o no accés -Males condicions d'habitabilitat -Amuntegament 	<ul style="list-style-type: none"> -Accés limitat a serveis sanitaris -Malaltia física o mental, toxicomania i discapacitat -Dependència, manca d'autonomia i mobilitat
ALTRES FACTORS SOCIOFAMILIARS	<pre> graph TD A((Falta d'habitatge)) --> B((Factors exclusògens)) B --> C((Sensellarisme)) C --> D((Pèrdua de drets socials econòmics i polítics)) D --> A </pre> <p>Com podem observar, aquests factors exclusògens poden ser, a la vegada, causa i efecte del sensellarisme. És a dir, desocupació, problemes de salut física o mental, addiccions, projectes migratoris fallits, etc., poden ser causants de la pèrdua d'habitatge i, de la mateixa manera, la manca d'habitatge pot provocar i/o agreujar aquests factors que condueixen a l'exclusió i al sensellarisme.</p>	
<ul style="list-style-type: none"> -Racisme -Violència de gènere -Desestructuració familiars -Xarxes socials marginals i delinqüència -Projectes migratoris fallits 		

No hi ha causes estàtiques i tancades perquè les persones siguin sensellaristes, però sí que es poden descriure un seguit de **situacions estressants** per les que una persona tingui més possibilitats de caure en aquesta situació:

1 Plataforma per a la inclusió residencial i a favor de les persones sense llar. www.bestebi.net

- * Mort d'una persona estimada
- * Ruptura sentimental
- * Pèrdua d'ocupació
- * Pèrdua de l'habitatge
- * Manca de recursos econòmics i emocionals (pèrdua d'amistats, vincles familiars...)

S'estima que una persona pot tenir entre 4 i 5 situacions estressants en espais dilatats de la seva vida. No obstant això, hi ha persones que en pateixen moltes més en espais temporals més reduïts. Si a aquests esdeveniments estressants s'hi sumem manca d'habilitats personals o falta de suport de l'entorn més immediat, s'acaba en situacions de les quals és difícil sortir. Qualsevol persona pot trobar-se amb aquests esdeveniments que la poden portar al carrer i a la pèrdua de vincles relacionals.

SOLUCIONS AL SENSELLARISME DES D'UN ENFOCAMENT DE DRETS

El 17 de novembre de 2017, durant la *Cimera social a favor de l'ocupació justa i el creixement, celebrada* a Göteborg (Suècia), s'aprova el *Pilar europeu de drets socials*, conjuntament pel Parlament Europeu, el Consell i la Comissió, i que vol dotar la ciutadania d'uns drets socials més efectius. Es fonamenta en vint principis estructurats en tres capítols:

- * Igualtat d'oportunitats i d'accés al mercat de treball.
- * Condicions de treball justes.
- * Protecció i inclusió social.

Partint dels principis rectors del Pilar Europeu de Drets Socials, analitzem els drets devastats en el sensellarisme i vegem com hi ha solucions per a la seva recuperació, preservació i garantia.



El dret a la Salut

El preàmbul de la Constitució de l'OMS defineix la salut com: "Un estat de complet benestar físic, mental i social, i no solament l'absència d'afeccions o malalties"². La salut és un factor vital per a la inclusió social i és factor crucial en la possibilitat d'accedir i mantenir l'ocupació i l'habitatge. D'altra banda, tenir una llar i un treball és important per al bon estat de benestar físic i mental. Els principis 16 i 18 del Pilar Europeu de Drets Socials fan referència al dret a la Salut³:

Principi 16 Sanitat: "*Tota persona té dret a un accés oportú a assistència sanitària assequible, de caràcter preventiu i curatiu i de bona qualitat*".

Principi 18: "*Cures de llarga durada: tota persona té dret a cures de llarga durada assequibles i de bona qualitat, en particular d'assistència a domicili i serveis comunitaris*".

2 En línia: <http://www.who.int/suggestions/faq/es/index.html> Definició de Salut adoptada per l'Organització Mundial de la Salut.

3 En línia: https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights/european-pillar-social-rights-20-principles_es

La salut i la manca d'habitatge tenen una relació de causa i efecte, ja que la vulnerabilitat de les persones que es troben en situació d'exclusió social augmenta quan es veuen en un estat de convalescència temporal. En moltes ocasions l'alta hospitalària després d'una intervenció mèdica suposa obligar la persona sense habitatge, recursos econòmics o una xarxa social que li doni suport, a la tornada al carrer, on la dificultat és màxima per dur a terme un procés de recuperació ple.

L'INE (Institut Nacional d'Estadística) en el seu informe sobre la "Enquesta sobre les persones sense llar", feta el 2012, assenyalava⁴:

- El 15% del col·lectiu de persones sense llar declara tenir una mala o molt mala salut, mentre que el 52,7% diu tenir una bona o molt bona salut. La percepció subjectiva de l'estat de salut és pitjor en les dones que en els homes.
- El 29,1% té una malaltia greu o crònica i el 24,7% ha pres somnífers o tranquil·litzants.
- Pel que fa a les hospitalitzacions, un 22,8% de les persones sense llar hauria estat hospitalitzada, almenys, una nit durant l'últim any, arribant al 27,7% en el cas de les dones.



Els proveïdors de serveis de salut, sovint no tenen els recursos i la flexibilitat per promoure les respostes oportunes a les complexes necessitats de salut d'aquest col·lectiu.

Són moltes les barreres que entrebanquen l'accés i seguiment de la salut de les persones sense llar: la complexitat d'accés a drets sanitaris, la inexistència d'allotjaments que garanteixin un espai de descans i recuperació mèdica, la manca de xarxa familiar i/o de suport que ofereixi assistència i suport emocional, la dificultat per fer front econòmicament als medicaments i la rigidesa de les xarxes d'atenció, que solen dificultar l'accés a perfils combinats (convalescents / drogodependents / salut mental, etc.).

Com a resultat de les complexes necessitats de salut acumulades i no tractades i de la múltiple morbiditat, les persones sense llar sovint moren a causa de condicions de salut prevenibles i tractables. Això vol dir que les seves taxes de mortalitat prematura són extremadament altes.

Garantir el dret a la salut implica oferir l'oportunitat de la cobertura de les necessitats fonamentals: sanitàries, afectives, nutricionals, socials i culturals. Encara que no existeixen dades específiques sobre això, des del sistema sanitari es compta generalment amb què els malalts, després de l'alta hospitalària, segueixin cures en el seu domicili amb el suport de familiars o amics. Aquest procés és positiu per al pacient, ja que permet la seva recuperació en un context de seguretat, conegut i confortable. Hi ha escasses unitats de convalescència que garanteixin l'adhesió al tractament, la rehabilitació i les cures mèdiques i d'infermeria necessàries fins a la total recuperació de la persona. Alhora, en les xarxes de persones sense llar hi ha alguns dispositius que tracten d'adaptar les seves places a contingències especials, però la percepció tant dels professionals com de les persones ateses és que no s'aconsegueix arribar a oferir l'atenció integral que la persona necessita. D'acord amb els principals agents socials, podem concloure que hi ha una important manca de recursos d'atenció a persones

4 INE Encuesta sobre las personas sin hogar, 2012. En línia: https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176817&menu=ultiDatos&idp=1254735976608

sense llar amb malalties avançades, invalidants o en fase terminal, sent òbvia la necessitat de creació d'aquests recursos específics, que existeixen, ara mateix, només a comunitats autònomes com Madrid, Andalusia o Múrcia.

El dret a l'Ocupació

El capítol I: "Igualtat d'oportunitats i d'accés al mercat de treball" i el Capítol II: "Condicions de treball justes" del Pilar Europeu de Drets socials, reuneixen un seguit d'articles en matèria de dret a l'ocupació i justícia laboral. De la mateixa manera, l'Estratègia Nacional de Persones Sense Llar 2015-2020, en la seva línia estratègica 10, proposa "*Millorar l'ocupabilitat de les Persones sense Llar*" identificant les següents línies d'intervenció:

* Reforçar els programes mixtos d'ocupació i formació, així com els de formació laboral i d'educació d'adults adaptant-los a les persones sense llar. Per això es requereix l'adaptació metodològica i de continguts de la formació a les diferents situacions en què es troben les persones sense llar.

* Promocionar la col·laboració amb les empreses a través dels següents aspectes:

- Millorant el coneixement que tenen els professionals de la responsabilitat social corporativa sobre les persones sense llar.
- Implementant programes de *mentoring* amb professionals de Pimes i grans empreses en sectors productius que puguin ser adequats i augmentin l'ocupabilitat de les persones sense llar.
- Afavorint la contractació de les persones sense llar a les empreses d'inserció i en el mercat normalitzat de treball.

Les polítiques d'ocupació en matèria de sensellarisme han de mirar d'aconseguir la inserció sociolaboral de les persones en una situació d'exclusió social severa, amb un nivell bàsic d'ocupabilitat, a través de:

- Programes d'intermediació laboral
- Programes d'acompanyament en l'ocupació per al seu manteniment o millora.
- Programes d'incentius a la contractació de persones en situació d'exclusió extrema.

Aquests programes han d'atendre les seves necessitats socials, formatives i laborals per tal d'aconseguir:

- Augmentar el coneixement del mercat laboral i dels drets i deures de les persones en situació d'exclusió.
- Millorar el grau de desenvolupament d'habilitats personals, socials i laborals, previ diagnòstic de necessitats.
- Incrementar les capacitats per a la recerca de feina, assegurant un seguiment individualitzat en els processos d'inserció laboral.
- Afavorir l'adquisició de competències per a la recerca de feina a través de les noves tecnologies.

- Fomentar la igualtat d'oportunitats entre homes i dones en l'àmbit laboral.
- Garantir que dret a ocupació i habitatge siguin indivisibles i complementaris.

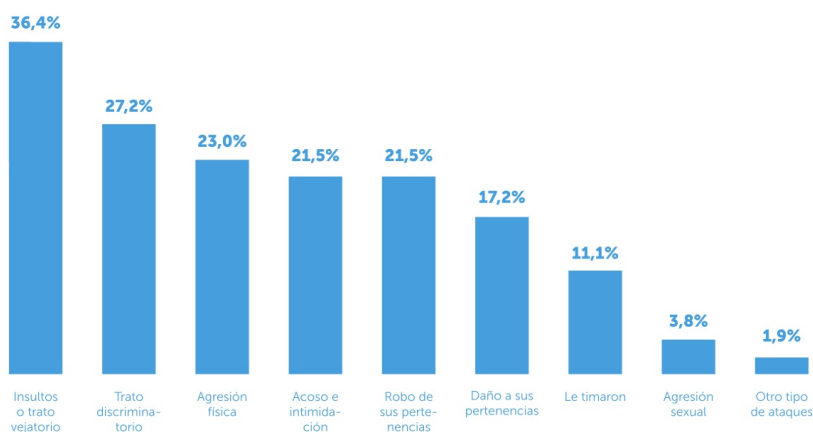
Dret a la seguretat

Si parlem de sensellarisme i pèrdua de drets, no podem passar per alt una de les xacres de la nostra societat: la criminalització, culpabilització i estigmatització de les persones sense llar que en ocasions es tradueix en actes violents, discriminatoris i vexatoris cap als més desfavorits.

Els delictes i incidents d'odi són actes de violència, hostilitat i intimidació dirigits cap a persones seleccionades per la seva identitat. La seva motivació fonamental es basa en la intolerància, els prejudicis i el rebuig cap a determinats grups humans, que són considerats diferents.

En el cas de les persones sense llar víctimes d'un delicte d'odi són seleccionades pel fet de viure al carrer, per trobar-se en una greu situació d'exclusió social i per l'especial situació de vulnerabilitat que es deriva d'aquesta situació. Segons l'*Observatori Hatento*⁵ de delictes d'odi contra les persones sense llar, el 47% de les persones que viuen al carrer han estat víctimes de, almenys, un incident o delicte d'odi per aporofòbia. De fet, entre aquestes persones, en un 81% dels casos, haurien estat víctimes de delictes d'odi en més d'una ocasió. La tipologia de victimització relacionada per la mostra de la investigació de les 261 persones entrevistades va mostrar les dades que apareixen al gràfic adjacent.

Gràfic 1. Tipologia de victimització.



La violència que suposa viure al carrer afecta la percepció que les persones sense llar tenen d'elles mateixes, i, per tant, no identifiquen els delictes d'odi com una agressió, sinó com alguna cosa més que forma part de la seva vida. Per això, disposar d'eines que facilitin la detecció de què han estat víctimes de delictes d'odi, és imprescindible. L'experiència professional ens

indica que l'habitatge és un factor clau per a la protecció dels delictes d'odi per aporofòbia. És a dir, una vegada que una persona sense llar passa a viure en un habitatge es redueix en un alt grau la probabilitat de patir un delicte d'odi per aporofòbia, prova d'això és que 6 de cada 10 incidents o delictes, segons l'estudi del Observatori Hatento, es van produir durant la nit. Pel que fa al perfil dels agressors, ens trobem amb un 87% d'homes en edats compreses entre els 18 i 35 anys (majoritàriament joves en zones d'oci nocturn, i veïns del barri). Conseqüència d'això, el 63,8% de les persones sense llar van canviar el seu lloc de pernocta com a mesura de protecció. Només un 13% dels delictes d'odi són denunciats, a causa de la percepció de desconfiança cap a les mesures preses davant d'aquests fets.

5 Consulta a <http://hatento.org/>

El carrer mata. De nou un dret fonamental i irrenunciable com la seguretat, es veu malmès per la falta d'habitatge. Tal com anam veient, l'habitatge, és la clau per poder recuperar dignitat i drets.

El dret a l'habitatge

El capítol III del Pilar Europeu de Drets Socials en el seu principi 19 recull amb claredat i contundència el reconeixement del dret a l'habitatge i l'assistència per a les persones en situació de sense llar:

"S'ha de proporcionar a les persones necessitades accés a habitatges socials o ajudes a l'habitatge de bona qualitat. Les persones vulnerables tenen dret a una assistència i a una protecció adequades davant d'un desallotjament forçós. S'han de facilitar a les persones sense llar un allotjament i els serveis adients per tal de promoure la seva inclusió social".

FEANTSA, en el seu darrer informe de 2018 "Tercer Panorama de l'Exclusió d'Habitatge a Europa", exposa que les polítiques aplicades pels països europeus són insuficients, mostrant un escenari desolador sobre l'augment del sensellarisme. El nombre de persones que es veuen obligades a dormir al carrer o en albergs no deixa d'augmentar, fins i tot en països que estan experimentant un fort creixement econòmic, com Alemanya. A Berlín es van registrar l'any passat 30.000 persones dormint en residències temporals i d'acollida, 10.000 més que el 2016. En el darrer recompte de persones sense llar fet a París el febrer del 2018, es van anotar 3.624 persones sense sostre en una sola nit. Si hi afegim les allotjades en els albergs de la ciutat oberts a l'hivern, la xifra puja a més de 5.000 persones. Àustria va comptabilitzar 15.909 persones sense llar el 2016, un 32% més que un any abans; a Brussel·les, el nombre de persones dormint al carrer es va duplicar entre 2014 i 2016, arribant a 707 persones; a Irlanda, l'increment va ser del 25% entre 2016 i 2017 i s'estima que en aquesta situació es troben 5.250 adults i 3.124 nens; la xifra per als Països Baixos va ser de 31.000 persones el 2016, un 24% més que tres anys abans; a Luxemburg, l'augment entre 2012 i 2016 va ser del 61%, taxa que al Regne Unit és del 135% si es pren com a referència inicial l'any 2012⁶. Les dades ens mostren que el fenomen del sensellarisme creix exponencialment, tot i l'augment de la inversió d'alguns països en recursos tradicionals de caràcter purament assistencial. En contraposició, tenim exemples com Finlàndia i Canadà que han arribat a reduir pràcticament fins a l'eradicació el fenomen del sensellarisme.

¿Quina ha estat la clau per aconseguir-ho? L'aplicació de la metodologia **Housing First i les Polítiques de Prevenció en matèria d'Habitatge**.

Davant els vells sistemes per afrontar el fenomen dels sense llar basats en un model d'atenció en escala, en el qual les persones havien d'anar superant passos poc a poc: del carrer a un alberg, de l'alberg a un allotjament temporal i, com a últim esglaó, un habitatge permanent, Housing First dóna la volta a aquest model i comença per l'habitatge. La idea de Housing First sorgí fa dues dècades als EUA sota el paraigua de l'organització Pathways to Housing i hoires d'ara està molt estesa en el món. Els seus vuit principis bàsics ja ens indiquen les innovacions del model, que presenta un percentatge del 85% d'èxit (manteniment de l'habitatge):

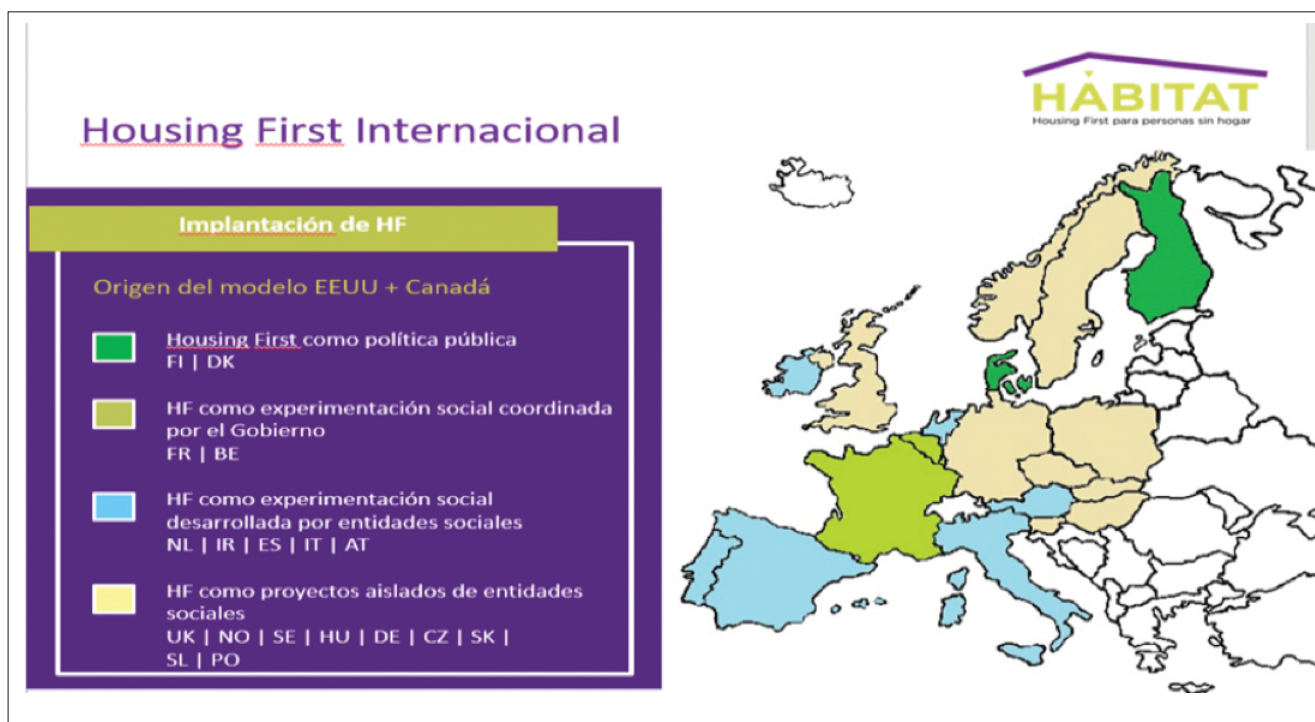
- L'habitatge és un dret humà.
- Elecció i control de totes les persones usuàries.

6 Informe Feantsa-Abbé Pierre «Tercer Panorama de la Exclusión de Vivienda en Europa»

- Separació d'habitatge i tractament.
- Orientat cap a la recuperació de la persona usuària.
- Compromís actiu sense coerció.
- Reducció del dany.
- Planificació centrada en la persona.
- Suport flexible i disponible durant el temps necessari.

Aquest model d'atenció a persones sense llar presenta com a primer pas de la intervenció social facilitar a la persona un habitatge individual de caràcter permanent i incondicional, des de la qual reconstruir la seva vida amb el suport d'un equip de professionals socials. D'aquesta manera, els compromisos que el participant del programa adquireix són:

Imatge 1. Implantació del model d'Hosing First.



- Acceptació d'una visita setmanal de l'equip
- Mantenir una entrevista d'avaluació semestral
- Aportar un 30% dels ingressos, si els tinguessin
- Fer bon ús de l'habitatge i normes bàsiques de convivència

Housing First ha demostrat tenir èxit entre la població sense llar més crònica (així ho demostra el seu sistema d'avaluació), arribant a convertir-se en el paradigma de les estratègies nacionals de diferents països europeus en l'últim lustre. De fet, trobam experiències d'àmbit municipal o comunitari en la major part dels països europeus. A tot el món, els programes Housing First aconseguen donar resposta a les necessitats complexes de les persones que viuen al carrer.

I SI MIRAM AL MÓN? EXPERIÈNCIES INTERNACIONALS EN MATÈRIA DE SENSELLARISME

Cal començar aquesta aproximació mundial al fenomen del sensellarisme parlant del gran treball fet per **Leilani Farha**, relatora especial de Nacions Unides sobre el dret a un habitatge adequat. Farha, va presentar el març de 2017 un informe centrat en la manca de llar⁷. L'esmentat informe assenyala que la realitat del sensellarisme demostra la incapacitat dels Estats per protegir i assegurar els drets humans de la població més vulnerable. Seguint aquest informe, podem resumir la situació actual del fenomen dels sense llar a nivell mundial, així com els reptes dels estats per al seu abordatge:

- *Assolir una definició universal.* La manca de llar no només significa situació de carrer. La relatora aposta per un concepte flexible i adaptat a les diferents circumstàncies, propo-sant una definició internacionalment vàlida i des d'un enfocament tridimensional: la manca del recurs material d'habitatge i el que socialment comporta, l'estigmatització so-ferta per les persones sense llar i la seva consegüent discriminació i la necessitat de re-conèixer-les com a titulars de drets humans.
- *Estigmatització de les persones sense llar:* La societat criminalitza les persones que veuen vulnerat el seu dret a l'habitatge. Com a conseqüència, pateixen violacions d'altres drets com el dret al treball i a la salut. Els estats estan obligats a derogar lleis i mesures que castigui i obstaculitzin la vida d'aquestes persones i protegir-les dels delictes d'odi.
- *Distingir les causes:* Més de la meitat de la humanitat ja viu en ciutats. Els governs s'han oblidat de les seves obligacions en matèria de protecció social, inclosa l'habitatge asse-quible, i han permès que els mercats privats orientassin l'ús del sòl i del desenvolupament urbà cap als seus interessos econòmics. L'habitatge és un dret humà i no una mercaderia.
- *Impacte en les dones:* Els salaris desiguals, la violència de gènere i altres formes de dis-criminació aboquen les dones a la manca de llar.
- *Collectius vulnerables:* La manca de llar "afecta de manera desproporcionada a determi-nats grups com els joves, les persones amb discapacitat, els migrants i els refugiats, els treballadors pobres i les persones lesbianes, gais, bisexuals i transgènere. A cada un de diferents maneres, però amb causes estructurals comunes". Per això els estats han d'as-segurar la no discriminació en el gaudi del dret a l'habitatge.
- *Resposta estratègica:* Són necessàries tot un seguit de polítiques i programes intersector-ials que abordin simultàniament l'exclusió social i la privació d'habitatge.
- *Mesura del fenomen:* "Els estats tenen l'obligació de mesurar la magnitud de la manca de llar utilitzant dades desglossades per gènere, raça i altres característiques pertinents". Les xifres oficials no es poden basar només en registres d'albergs.
- *Acabar amb el sensellarisme és possible:* Al llarg de l'informe es presenten estratègies d'èxit en la lluita global contra el sensellarisme. Iniciatives de la societat civil com l'Institute of Global Homelessness, els avenços en la formulació del dret a la ciutat, o la creació de lleis de protecció i promoció del dret a l'habitatge, demostren que és molt el que es pot i queda per fer.

Segons les previsions, la població urbana mundial es duplicarà d'aquí fins al 2050. Les pobla-cions, activitats econòmiques, interaccions socials i culturals, així com les repercussions am-bientals i humanitàries, es concentren cada vegada més a les ciutats, i això planteja enormes problemes de sostenibilitat en matèria d'habitatge, infraestructura, serveis bàsics, seguretat

7 En línia: <https://www.ohchr.org/sp/issues/housing/pages/housingindex.aspx> Informe ONU

alimentària, salut, educació, ocupacions decents, seguretat i recursos naturals, entre d'altres. D'acord amb això el 20 d'octubre de 2016 s'aprova la **Nova Agenda Urbana (NAU)** en la Conferència de les Nacions Unides sobre l'Habitatge i el Desenvolupament Urbà Sostenible (Hàbitat III) celebrada a Quito, Equador. NAU cerca promoure ciutats més **incloents, compactes i connectades** per mitjà de la planificació i disseny urbà, governança i legislació urbana, i l'economia urbana. Els seus principals compromisos en matèria d'exclusió i sense llar són⁸:

- *Estimular la provisió de diverses opcions d'habitatge adequat que siguin segures, assequibles i accessibles per als membres de diferents grups d'ingressos de la societat, tenint en compte la integració socioeconòmica i cultural de les comunitats marginades, les persones sense llar i les persones en situacions de vulnerabilitat, i evitant la segregació. Adoptarem mesures positives per millorar les condicions de vida de les persones sense llar, amb la intenció de facilitar la seva plena participació en la societat, i per prevenir i eliminar la manca de llar, així com per combatre i eliminar la seva tipificació com a delictes.*
- *Promoure polítiques en matèria d'habitatge a nivell nacional, subnacional i local que donin suport a la realització progressiva del dret a un habitatge adequat per a tots com a element integrant del dret a un nivell de vida adequat (...) que se centrin en les necessitats de les persones sense llar, les persones en situacions vulnerables, els grups de baixos ingressos i les persones amb discapacitat, ...*
- *Elaboració de polítiques d'habitatge que promoguin enfocaments d'habitatges integrats locals abordant els fermes vincles entre l'educació, l'ocupació, l'habitatge i la salut, de manera que es previnguin l'exclusió i la segregació. A més, ens comprometem a lluitar contra la manca d'habitatge i combatre i eliminar la seva penalització mitjançant polítiques específiques i estratègies selectives d'inclusió activa, per exemple amb programes integrals, inclusivament i sostenibles de tipus "Housing First".*
- *Assegurar que ningú no es quedi enrere, el que suposa posar fi a la pobresa en totes les seves formes i dimensions, inclosa l'eradicació de l'extrema pobresa, garantir la igualtat de drets i oportunitats, la diversitat socioeconòmica i cultural, i la integració en l'espai urbà, millorar l'habitabilitat, l'educació, la seguretat alimentària i la nutrició, la salut i el benestar, i eliminar la discriminació i totes les formes de violència, garantir la participació pública mitjançant l'accés segur i equitatiu per a tothom, i facilitar l'accés equitatiu per a tots a la infraestructura física i social i els serveis bàsics, així com a un habitatge adequat i assequible.*
- *Fomentar l'ocupació plena i productiva.*

En el seu afany pel canvi de paradigma, es reconeix la funció rectora dels governs nacionals per a la definició i aplicació de polítiques urbanes inclusives i eficaces, i lleis per al desenvolupament urbà sostenible, així com les contribucions igualment importants dels governs subnacionals i locals, de la societat civil i altres interessats pertinents, de manera transparent i responsable.

Així mateix destacam **Els Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS)**, del Programa de les Nacions Unides per al Desenvolupament, també coneguts com a Objectius Mundials, definits com una crida universal a l'adopció de mesures per posar fi a la pobresa, protegir el planeta i garantir que totes les persones gaudeixin de pau i prosperitat. Els 17 Objectius es fonamenten en els èxits dels Objectius de Desenvolupament del Mil·lenni, incloent noves àrees com el canvi climàtic, la desigualtat econòmica, la innovació, el consum sostenible i la pau i la justícia. Els ODS proporcionen orientacions i objectius clars per a la seva adopció per

8 Nova Agenda Urbana. Nacions Unides. <http://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-Spanish.pdf>

a tots els països conformament amb les seves pròpies prioritats i els desafiaments ambientals del món en general. Els ODS són una agenda inclusiva. Aborden les causes fonamentals de la pobresa i ens uneixen per aconseguir un canvi positiu en benefici de les persones i el planeta. "Eradicar la pobresa és al cor de l'Agenda 2030, i també hi és el compromís de no deixar ningú enrere", va dir l'Administrador del PNUD, Achim Steiner⁹.

Múltiples experiències al llarg del planeta tracten d'adoptar mesures sobre la base de les recomanacions, per abordar el problema, tal com mostra la següent imatge:

Imatge 2. Abordatge d'experiències de persones sense llar en el món¹⁰.

EXPERIÈNCIES PSH A NIVEL MUNDIAL



CANADA: Sobre la base del èxit de la Conferència Canadense sobre las Personas sin Hogar (2005), destacamos **Homeless Hub** creado para abordar la necesidad de un lugar único para encontrar información sobre las personas sin hogar en todo Canadá. Este proyecto comenzó con la comprensión de que diferentes partes interesadas (en el gobierno, la academia y el sector de servicios sociales) probablemente piensen y utilicen la investigación de diferentes maneras. El Observatorio Canadense de las Personas sin Hogar, financiado por el Consejo de Investigación de Ciencias Sociales y Humanidades, es el administrador del Centro de personas sin hogar. Al centrarse en **Housing First**, la estrategia de asociación para personas sin hogar (HPS, por sus siglas en inglés) puede ayudar a las comunidades a reducir la presión sobre los servicios de vivienda, salud y justicia, mientras sigue atendiendo las necesidades de los más vulnerables. Esto representa un enfoque equilibrado que garantiza que las comunidades que adoptan **Housing First** se mantengan flexibles para invertir en otros enfoques comprobados que complementen a **Housing First** y reduzcan de manera considerable la falta de vivienda a nivel local. En la ciudad canadiense Medicine Hat, Alberta, viven cerca de 60 mil personas y actualmente todas ellas tienen donde dormir cada noche, gracias a **Housing First**.

ASIA: La Asian Coalition for Housing Rights es una red regional de organizaciones comunitarias de base, ONG y profesionales que participan activamente en los procesos de desarrollo urbano pobre en las ciudades asiáticas. La coalición está orientada a la acción, altamente descentralizada, y su objetivo es proporcionar un modelo alternativo de desarrollo urbano basado en las realidades y experiencias de Asia.

INDIA: La India Homeless Resource Network (IHRN) es un consorcio de acceso abierto que trabaja en investigaciones de áreas de personas sin hogar urbanas que están ausentes o son marginales en la política social, tales como:

- Salud física y mental y acceso a la atención de la salud
- Medios de subsistencia en la economía informal
- Abuso y violencia basados en género
- Reformas legales
- Política nacional de refugio
- Acceso al sistema de protección social

Ha sido fundamental para enfocar la falta de vivienda en la Política de salud mental de 2013, que identifica explícitamente a las personas sin hogar como vulnerables que necesitan acceso al sistema público de atención médica.

USA: El Consejo Interinstitucional de EEUU sobre la falta de vivienda, coordina y cataliza la respuesta federal a las personas sin hogar. Impulsa acciones para alcanzar los objetivos del plan estratégico federal para prevenir la carencia de hogar y garantizar que la misma en Estados Unidos finalice. La aplicación del modelo **Housing First**, ha cambiado la vida de miles de personas en decenas de ciudades desde Estados Unidos. El caso de los 70.000 veteranos de guerra sin hogar que había en EE UU es un buen ejemplo de que el programa funciona. La Casa Blanca anunció que algunas ciudades han erradicado el problema y que, en solo tres años, se ha reducido en un 36% en todo el país.

AMÉRICA LATINA: La Red Latinoamericana de Vivienda, "L.A.H.N.", se dedica a desarrollar proyectos de investigación comparada en varias ciudades latinoamericanas. Pretende contribuir con recomendaciones de políticas nuevas de vivienda en los gobiernos nacionales y municipales, así como una serie de publicaciones colaborativas en el fin de estimular la investigación y el pensamiento creativo sobre la vivienda, la sostenibilidad urbana, la pobreza y el sinhogarismo.

ÁFRICA: El Centro de Financiamento de Viviendas Asequibles en África (CAHF, por sus siglas en inglés) ha estado operando como un grupo de expertos independientes en Sudáfrica desde mayo de 2014, siguiendo su misión de hacer funcionar los mercados financieros de vivienda de África. El trabajo de CAHF se extiende por todo el continente y cuenta con el respaldo y la colaboración de una variedad de patrocinadores y socios. Su misión es hacer que los mercados financieros de África funcionen, con especial atención al acceso a la financiación de la vivienda para la población en riesgo o situación de exclusión social, a través de la diseminación de investigaciones e inteligencia de mercado, la provisión de apoyo estratégico y la participación continua tanto en el sector público como en el privado; apoyando una mayor inversión, colaboraciones intersectoriales y un enfoque basado en el mercado.

AUSTRALIA: El **National Affordable Housing Agreement (NAHA)**, es un ejemplo que trata de reflejar las nuevas necesidades de la población australiana respecto de las condiciones de vivienda y los requerimientos de las familias y sus ingresos reales actuales. La ley NAHA es un acuerdo entre el Gobierno Nacional de Australia y cada uno de los Estados que componen la estructura federal de ese país. Su foco apunta a generar **accesibilidad a un techo**. Bajo este sistema, se entregaron más de 400 mil casas en cinco años. Los programas de ayuda que incluye la Ley NAHA, tratan de enfrentar los requerimientos de cada caso. Para tal efecto, se considera un 30 por ciento del ingreso de una familia como el tope para costear un alquiler.

LES PERSONES SENSE LLAR: UN REPTA EUROPEU

Les persones sense llar, sent el col·lectiu més afectat per l'exclusió social a Espanya i a Europa, no s'han beneficiat històricament de l'aplicació de les polítiques de cohesió. Les mesures implementades al llarg d'aquests anys han estat basades en cobrir necessitats bàsiques i l'abordatge de situacions d'emergència. Les polítiques necessàries, però, han de ser integrals a llarg termini i han de tenir com a objectiu l'eradicació del sensellarisme.

Ja l'any 2010, amb motiu de l'Any Europeu de Lluita contra la Pobresa i l'Exclusió, el Parlament Europeu va considerar que en tots els Estats membres trobam persones sense llar i que això constitueix una violació inacceptable dels drets humans fundamentals¹¹. Per això, demana al Consell que es comprometi a solucionar la situació de les persones sense llar abans de l'any 2015. Igualment sol·licita a la Comissió que desenvolupi una ambiciosa estratègia de la UE com a part de l'Estratègia 2020, ja EUROSTAT, que recopili dades sobre les persones sense llar a la UE per poder desenvolupar estratègies adequades.

⁹ Font ONU: <http://www.undp.org/content/undp/es/home/sustainable-development-goals.html>

¹⁰ Contingut de la imatge obtingut de diverses fonts des de la <https://www.ighomelessness.org/online-hubes>

¹¹ P7_ (2010)0499: Declaració del Parlament Europeu de 16 de desembre de 2010, sobre l'estratègia de la UE en relació amb les persones sense llar.

El Parlament Europeu, en aquesta Declaració, dóna suport a la consecució de les següents prioritats:

- Cap persona que dormi al carrer.
- Cap persona que visqui en un allotjament d'emergència més enllà de l'emergència pròpiament dita.
- Cap persona que visqui en un allotjament provisional més enllà del necessari per aconseguir un allotjament decent.
- Cap persona que abandoni un recurs d'acollida sense opcions d'habitatge.
- Cap jove que es quedi al carrer com a resultat de la transició cap a una vida independent.

Tot i el retard en la posada en marxa de polítiques que abordin aquestes prioritats, el 2013 es va aprovar el document "*Confronting Homelessness in the European Union*"¹² que acompanya la Comunicació de la Comissió Europea al Parlament, al Consell, al Comitè Econòmic i Social i al Comitè de les Regions: «*Towards Social Investment for Growth and Cohesion -including implementing the European Social Fund 2014-2020*»¹³. En aquest document, dirigit específicament (i per primera vegada com a prioritat de les polítiques socials) a combatre el fenomen dels sense llar, es marquen les prioritats de treball que interpel·len les polítiques socials estatals en una triple direcció:

1. Desenvolupar polítiques: en matèria d'habitatge, intervenció sociosanitària, millora de l'ocupabilitat, prevenció, participació, garantia de rendes, actuació en emergències, etc.
2. Millorar la governança, els partenariats i el finançament per combatre el fenomen dels sense llar.
3. Mesurar i monitoritzar el sensellarisme en els estats membre i a nivell europeu.

Els objectius prioritaris de l'Estratègia 2020 de reducció de la pobresa són claus per a la inclusió social de les persones sense llar i no seran assolibles si a la UE no hi ha una atenció específica que assegurï el seu impacte i la seva evolució, tenint en compte que parlem de la població més exclosa de la UE. Particularment, en la lluita contra la pobresa i l'exclusió social, l'Estratègia 2020 pretén reduir almenys en 20 milions el nombre de persones en situació o risc de pobresa i exclusió social a la UE. La Comissió Europea i el Consell de Ministres van adoptar l'Informe conjunt sobre Protecció Social i Inclusió Social de 2010 i particularment en relació amb el sensellarisme es demana als estats membres l'elaboració d'estratègies integrades per a les persones sense llar, centrant-se en:

- La prevenció com la manera més eficaç per combatre el fenomen dels sense llar, posant especial èmfasi en la reducció dels desnonaments i a reduir al mínim els casos de persones que abandonen les institucions (com presons, hospitals o centres de salut) sense una llar a on anar.
- Les polítiques de provisió d'allotjament temporal o en situacions de crisi s'han d'orientar cap a allotjaments més permanents.
- L'enfocament Housing First com a prioritat d'intervenció.
- Millorar la governabilitat incloent un fort lideratge de la principal autoritat pública competent, la participació efectiva de tots els actors clau i un consens sobre l'estratègia acordada.

12 SWD (2013) 42 final. 20/2/2013.
13 COM(2013) 83 final

A més, l'Informe conjunt sobre Protecció Social i Inclusió Social de 2010, adoptat per la Comissió Europea i el Consell de Ministres, esmenta altres elements a tenir en compte en les estratègies per a l'eradicació del sensellarisme:

- Disposar d'informació basada en evidències i avaluació de les polítiques incloent dades consistents sobre el sensellarisme a Europa.
- Formular objectius de forma clara i concreta ja sigui en la prevenció del sensellarisme o en la reducció de la seva durada, millorant la qualitat dels serveis o augmentant l'oferta d'habitatge assequible.
- El paper de l'habitatge social i públic com una de les principals solucions davant del sensellarisme.
- Adaptació als nous grups de risc com les persones migrants i temporers (treballadors mòbils).

Anys després, les propostes i recomanacions han quedat molt difuminades per polítiques escasses per part de molts estats de la Unió Europea, o pràcticament inexistents com en el cas d'Espanya.

No podem parlar de la lluita contra el sensellarisme a Europa sense esmentar a FEANTSA, Federació Europea d'Organitzacions Nacionals que Treballen amb Persones sense Llar i que se centra exclusivament en la lluita contra la manca d'habitatge. Creada el 1989, FEANTSA reuneix serveis sense ànim de lucre que ajuden a les persones sense llar a Europa, amb més de 130 organitzacions membres de 30 països, inclosos 28 estats membres. La majoria són federacions nacionals o regionals.

FEANTSA treballa per acabar amb la manca d'habitatge mitjançant les següents accions:

- Entaular un diàleg constant amb les institucions europees i els governs nacionals i regionals per promoure el desenvolupament i la implementació de mesures efectives per acabar amb la manca d'habitatge.
- Dur a terme i difondre investigacions i recopilació de dades per a promoure una millor comprensió de la naturalesa, l'abast, les causes i les solucions de la manca d'habitatge.
- Promoure i facilitar l'intercanvi d'informació, experiència i bones pràctiques entre les organitzacions membres de FEANTSA i les parts interessades rellevants, per tal de millorar les polítiques i pràctiques que aborden la manca d'habitatge.
- Augmentar la consciència pública sobre la complexitat de la manca d'habitatge i la naturalesa multidimensional dels problemes que enfronten les persones sense llar.

En resum, es pot afirmar que a Europa s'ha obert un nou escenari per a la reestructuració de les polítiques d'atenció a les persones sense llar centrada més en la prevenció del sensellarisme i la utilització de l'habitatge com a eix d'intervenció, mitjançant els programes d'habitatge social i el model Housing First. Aquesta transformació de les polítiques d'intervenció amb el sensellarisme està mostrant unes taxes d'èxit notables, destacant com a paradigma el cas finlandès, anteriorment esmentat, i l'evolució positiva de Regne Unit, França, Bèlgica i Holanda.

El sensellarisme com a repte estatal i autonòmic

És de vital importància comptar amb plans o estratègies que articulin les respostes que actualment es donen al sensellarisme i que suposin un clar lideratge per part de l'administració pública. A això se li ha de sumar necessàriament una dotació pressupostària suficient i la implicació i delimitació de les responsabilitats de diferents departaments, més enllà dels serveis socials, per a l'establiment d'objectius clars de reducció de l'abast del problema, mecanismes de coordinació i seguiment, etc.

El 6 de novembre de 2015, el Consell de Ministres va aprovar la primera Estratègia Nacional Integral per a Persones sense Llar, un projecte que forma part del Pla d'Inclusió Social i l'objectiu és millorar l'atenció, reduir el nombre de persones que viuen al carrer i restaurar el seu paper en la societat. El Ministeri de Sanitat, Serveis Socials i Igualtat va liderar l'elaboració de l'Estratègia, i va consensuar el document amb les organitzacions del Tercer Sector, amb altres ministeris i amb les comunitats autònomes. L'Estratègia reconeix que hi ha fonts disperses d'informació entre les comunitats autònomes i les principals ciutats espanyoles, si bé diferents recomptes apunten que el nombre de persones sense llar ha augmentat durant els últims anys. Entre les principals mesures destaquen afavorir l'accés a rendes mínimes, el foment de la mediació familiar, impulsar suport en situacions de pèrdua d'habitatge, millorar l'ocupabilitat, afavorir contractacions o crear una xarxa de recursos. Precisament, un dels aspectes essencials de l'Estratègia té relació amb aquesta Xarxa de Recursos. Precisament, un dels aspectes essencials de l'Estratègia té relació amb aquesta Xarxa de Recursos ja que diferents experiències, especialment al Canadà i als Estats Units, conclouen que destinar una persona sense llar a un habitatge, dins d'un ampli programa d'acompanyament social per aconseguir la seva reintegració, millora notablement la seva situació personal, principalment el seu estat de salut. L'Estratègia contempla també la millora de l'accés a la sanitat d'aquestes persones.

Les línies estratègiques són cinc: la prevenció, la sensibilització, la seguretat, la restauració del projecte de vida i la millora de la informació. Lamentablement, l'Estratègia no només no està complint amb els objectius programats, sinó que no compta amb finançament per a l'abordatge del complex problema del sensellarisme. Els recursos econòmics destinats provenen de les partides destinades a afers socials, bé des de les comunitats autònomes o bé des de les corporacions locals, sent del tot insuficients i no implicant a altres àrees com habitatge, sanitat, etc.

D'altra banda, el sistema de polítiques i estratègies autonòmiques i locals és irregular i escàs. No totes les autonomies disposen de plans estratègics per a l'eradicació del sensellarisme o els mateixos no estan dotats pressupostàriament. Destacam les iniciatives locals de Barcelona (Pla de lluita contra el sensellarisme 2016-2020), Las Palmas de Gran Canària (Pla Estratègic d'Atenció Integral a Persones sense Llar 2017-2021), Saragossa (Primer Pla d'Atenció a Persones sense Llar), Ajuntament de Madrid (Estratègia Municipal per a la prevenció i atenció al Sensellarisme 2015-2020), Comunitat de Madrid (Pla d'Inclusió de persones sense llar de la Comunitat de Madrid 2016-2021) i els recents Plans d'Inclusió de persones sense llar de Cadis i Granada 2018-2021. La resta de comunitats i/o ajuntaments, compten amb plans generals d'inclusió, en els quals s'inclou el sensellarisme, però no com a plans focalitzats i concrets del fenomen.

Epíleg

Les persones sense llar a tot el món tenen una trista característica comuna: totes són víctimes de violacions dels drets humans.

Segons càlculs de l'ONU, hi ha més de 100 milions de persones sense llar a tot el món. Aquesta sorprenent xifra mostra que al món els governs no han estat capaços de protegir els drets humans i garantir que les necessitats més bàsiques de la seva població estiguin cobertes. Globalment, el nombre de persones sense llar ha augmentat després de la crisi econòmica de 2008, en haver-se produït en molts països un increment de la desocupació, la inseguretat en el treball i la pobresa activa. Aquesta situació s'ha vist agreujada en molts llocs per les mesures d'austeritat dels governs, que han suposat una retallada de la despesa en habitatges socials i refugis per a persones sense llar.

Els mètodes basats en l'habitatge han mostrat una alta taxa d'èxit en països com Canadà, EUA, Portugal, França, Bèlgica, Dinamarca o Finlàndia. Housing First és tan revolucionari i innovador com simple: proporcionar a les persones sense llar amb més dificultats, directament, com a primer pas i de manera permanent i incondicional, un habitatge. Aquesta metodologia sumada als recursos vinculats a la salut i l'ocupació, haurien de ser la pedra angular de la intervenció, el destí de la qual no és altre que restaurar els drets que tot ésser humà ha de tenir i que cap societat o retallada econòmica hauria de suspendre, drets tan essencials com la Salut, l'Ocupació, la Seguretat i l'Habitatge.

Sens dubte, els diferents estats i administracions tenen assignatures pendents de cara a l'abordatge integral del fenomen dels sense llar:

Incrementar el coneixement: L'increment d'avaluacions i recomptes que indiquin dades reals. Les dades disponibles ens indiquen que el sensellarisme no és un fenomen uniforme, sinó que hi ha diversos perfils diferenciats de persones sense llar que responen a solucions diferents. Avançar en aquest camí seria fonamental per planificar solucions adaptades.

Incorporació real a la política: En els últims anys han proliferat les estratègies i iniciatives polítiques per a l'abordatge del sensellarisme. No obstant això, aquelles estratègies que estan demostrant a Europa ser eficaces són les que es converteixen en plans i compten amb pressupostos plurianuals per al desplegament de les seves mesures. A Espanya comptam amb l'Estratègia Nacional Integral per a les Persones Sense Llar (ENISPSH), però no compta amb pressupost propi. El mateix passa amb els escassos plans locals o autonòmics. Sense finançament, els plans no deixen de ser llistats de bones intencions.

Mobilització ciutadana: La mobilització de la societat al voltant d'una causa augmenta el seu coneixement i disminueixen els estereotips, protegeix les persones afectades de patir discriminació, delictes d'odi i agressions. A més, facilita el treball de les institucions i promou la presentació i posada en marxa d'iniciatives polítiques. La societat mobilitzada es converteix en un aliat poderós per a la solució de problemes socials.

Innovació en els models d'intervenció: Analitzant els resultats que fins al moment s'han obtingut en la intervenció amb les persones sense llar i el seu cost, vam concloure que lluny de ser eficient, suposa un cost econòmic important per a les administracions, amb uns resultats poc encoratjadors. Els models d'intervenció tradicionals (albergs, centres de nit, menjadors) es troben més a prop de la caritat i la beneficència que no de la restauració dels drets socials perduts. Centrats en la cobertura de necessitats bàsiques i el cobrament de prestacions, no

s'ataca el nucli del problema i perpetuen situacions abocant a la cronificació i la síndrome de "la porta giratòria". L'aposta per models innovadors mostra la seva eficàcia, així com la dignificació de la persona.

Incorporació de l'habitatge, salut i seguretat com a drets incloents: És urgent el debat sobre la incorporació de l'habitatge com a dret subjectiu (i reclamable) i la incorporació dels departaments d'habitatge com a actors principals en les polítiques socials. De la mateixa manera, l'aposta s'ha d'orientar cap a la creació sistematitzada de recursos socio-sanitaris específics i la protecció de la seguretat i dignitat de les persones sense llar.

La prevenció: poc o res s'ha fet en aquest camp per evitar que les persones caiguin en l'espiral que condueix al carrer. Per eradicar definitivament el problema cal proporcionar una solució estable als que estan sense llar, però també evitar que caiguin més persones en aquesta realitat.

Tenim al davant un repte, una lluita i un somni com a professionals d'allò social, com a ciutadans i com a persones:

QUE NINGÚ NO VISQUI AL CARRER

Referències bibliogràfiques

FEANTSA (2018). Tercer informe sobre exclusió residencial A Europa. Informe anual.

Consulta: <https://www.feantsa.org/download/espana8320766902116114800.pdf>

Parlament Europeu (2011). Resolució del Parlament Europeu, de 14 de setembre de 2011, sobre una estratègia de la UE per a les persones sense llar. P7_TA(2011)0383.

Consulta: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P7-TA-2011-0383+0+DOC+PDF+V0//ES>

Ministeri de Sanitat i Serveis Socials i Igualtat (2016). *Estratègia Nacional Integral per a Persones sense Llar 2015-2020*. Edita Ministeri de Sanitat i Serveis Socials i Igualtat.

Consulta: <https://www.msbs.gob.es/ssi/familiasInfancia/ServiciosSociales/docs/EstrategiaPSH20152020.pdf>

Ajuntament de Barcelona (2017) *Pla de lluita contra el sensellarisme 2016-2020*. Departament de Comunicació de l'Àrea de Drets Socials.

Consulta: http://ajuntament.barcelona.cat/dretssocials/sites/default/files/arxius-documentos/plan_lucha_sinhogarismo_barcelona_2016-2020.pdf

Consejería de Políticas Sociales y Familia (2016). *Plan de inclusión de personas sinhogar de la Comunidad de Madrid 2016-2021*. Dirección General de Servicios Sociales e Integración Social.

Consulta: <http://www.madrid.org/bvirtual/BVCM014006.pdf>